

بررسی ویژگی‌های مکاتب فلزکاری در ایران

(رشته هنرهای صناعی، گرایش فلز)

راهله عرفان منش

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاوردهای انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

پیشگفتار	نه
مقدمه	یازده
هدف‌های کلی کتاب	سیزده
فصل اول. آشنایی با ویژگی‌های مفرغ لرستان	۱
هدف کلی	۱
هدف‌های یادگیری	۱
۱-۱ تعریف مکتب	۱
۲-۱ هنرها و صنایع وابسته به فلزکاری	۲
۳-۱ تاریخچه فلزکاری قبل از مفرغ‌های لرستان	۳
۴-۱ تاریخچه مفرغ‌های لرستان	۴
۵-۱ نقش و اهمیت مفرغ‌های لرستان	۵
۶-۱ تقسیم‌بندی تجسمی مفرغ‌های لرستان	۶
۷-۱ خصوصیات ظاهری، زیباشناسانه و کاربردی	۶
۸-۱ روش‌های ساخت	۱۷
خلاصه فصل اول	۱۹
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول	۱۹
فصل دوم. ویژگی‌های فلزکاری ایران باستان (هخامنشی، اشکانی، ساسانی)	۲۱
هدف کلی	۲۱
هدف‌های یادگیری	۲۱
۱-۲ صنعت فلزگری دوره هخامنشی	۲۱
۱-۲-۱ گونه‌شناسی و بررسی کاربری انواع ظروف فلزی در دوره هخامنشی	۲۲
۱-۲-۲ مسکوکات هخامنشی	۲۹
۲-۲ فلزکاری در دوره سلوکی و اشکانی	۲۹
۱-۲-۲ مسکوکات پارتی	۳۴
۳-۲ دوره ساسانی (۲۲۴-۶۵۱ پس از میلاد)	۳۴

۴۱	خلاصه فصل دوم
۴۱	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم
۴۳	فصل سوم. ویژگی‌های فلزکاری سلجوقی
۴۳	هدف کلی
۴۳	هدف‌های یادگیری
۴۳	مقدمه
۴۴	۱-۳ فلزکاری سلجوقی
۴۵	۲-۳ فلزکاری در دوره سلجوقیان براساس ساخت
۴۵	۳-۳ برنز کاری با ترصیع نقره و مس
۴۷	۴-۳ تأثیر علم، اقتصاد و مذهب بر هنر فلزکاری
۵۸	۵-۳ فلزکاری دوره سلجوقی عراق و مکتب موصل (قرن ۱۳)
۶۰	خلاصه فصل سوم
۶۰	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم
۶۳	فصل چهارم. ویژگی‌های هنر ایلخانی و تیموری
۶۳	هدف کلی
۶۳	هدف‌های یادگیری
۶۳	۱-۴ هنر فلزکاری دوره مغول
۶۹	۲-۴ فلزکاری دوره تیموری (۷۷۱-۹۱۲ ه. / ۱۳۷۰-۱۵۰۶ م.)
۷۸	خلاصه فصل چهارم
۷۹	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم
۸۱	فصل پنجم. ویژگی‌های فلزکاری صفوی، قاجار
۸۱	هدف کلی
۸۱	هدف‌های یادگیری
۸۱	۱-۵ فلزکاری صفویه
۹۱	۲-۵ فلزکاری در دوره قاجار
۹۷	خلاصه فصل پنجم
۹۸	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل پنجم
۱۰۱	فصل ششم. ویژگی‌های فلزکاری معاصر
۱۰۱	هدف کلی
۱۰۱	هدف‌های یادگیری
۱۰۱	۱-۶ فلزکاری معاصر
۱۱۳	خلاصه فصل ششم
۱۱۴	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل ششم
۱۱۵	پاسخنامه خودآزمایی‌های چهارگزینه‌ای
۱۱۷	منابع و مآخذ

پیشگفتار

یکی از اصیل ترین هنرهای ایران زمین هنر فلزکاری است که پیشینه چند هزارساله تمدن ایرانی را به همراه دارد. این هنر اصیل ایرانی در طول سالیان متمادی توسط هنرمندان در ادوار مختلف شکل گرفته است و همانند یک شناسنامه از هویت ملی هر منطقه محسوب می گردد. در کتاب حاضر دوره ها و مکاتب مختلف این هنر بیان شده است، که تقدیم علاقه مندان می شود.

مؤلف بر خود لازم می داند از کمک های بی دریغ خانم اعظم عرفان منش و از دقت نظر علمی آقای محسن حاج سیدجوادی، ویراستار محترم این اثر، قدردانی نماید. همچنین از تلاش های پیگیرانه مدیریت تدوین، خانم دکتر خدیجه دیده بان، قدردانی و سپاسگزاری می شود.

مقدمه

فرهنگ ایرانی و دیگر نموده‌های متمایز آن معرف هنر این کشور است که در تمامی دوره‌ها از سرچشمه پربار هنرهای سنتی سیراب شده‌است. ازجمله شاخه‌های هنرهای سنتی، فلزکاری است. هنر فلزکاری به شاخه‌های متعدد نظیر، هنر قلم‌زنی، میناکاری، مليله‌سازی، طلاکوبی، قفل‌سازی و... تقسیم می‌شود.

هدف از تألیف این کتاب آشنایی با تاریخچه، ویژگی‌ها و خصوصیات فلزکاری در دوره‌های مختلف تاریخی است؛ برای رسیدن به این منظور کتاب حاضر در ۶ فصل تنظیم گردیده، که در فصل اول به تعریف کلی از مکتب پرداخته و سپس توضیح مختصری از سایر هنرهای فلزکاری آورده شده‌است. سپس بحث اصلی کتاب، «ویژگی‌های هنر مفرغ لرستان» بیان شده‌است. در هر فصل با توجه به ویژگی‌های فلزکاری هر دوره ابتدا تاریخچه مختصری از آن دوره بیان شده است و سپس ویژگی‌های فلزکاری آن از نظر فرم، نقش و کاربرد مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

در فصل دوم کتاب، ویژگی‌های فلزکاری هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان بیان شده‌است. پس از آن مبحث دوره‌های اسلامی آغاز می‌گردد، که به ترتیب در فصل سوم به فلزکاری سلجوقی، ویژگی‌ها و خصوصیات فلزکاری آن دوره پرداخته شده‌است.

در این فصل به دلیل جایگاه و اهمیت هنر فلزکاری سلجوقی، چند نمونه از آثار فلزی شاخص این دوره و ویژگی‌های آن نیز بیان شده‌است. در فصل چهارم فلزکاری دوران مغول شرح داده شده، برای این منظور ابتدا فلزکاری ایلخانان و ویژگی‌های فلزکاری این دوره بیان گردیده و سپس فلزکاری تیموریان و خصوصیت و ویژگی‌های فلزکاری این دوره ارائه شده‌است. فصل پنجم به دو دوره صفوی و قاجار اختصاص دارد و فلزکاری هر دوره به‌طور جداگانه مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است و در نهایت فصل ششم، به فلزکاری معاصر، ویژگی‌های آن اختصاص دارد.

در آخر هر فصل نیز چکیده‌ای از آن فصل تهیه شده‌است. به‌علاوه برای خودآزمایی دانشجویان در انتهای هر فصل سؤالاتی به‌صورت تستی آورده شده‌است. امید است کتاب آشنایی با ویژگی مکاتب فلزکاری برای دانشجویان و خوانندگان محترم مفید واقع شود.

هدف‌های کلی کتاب

آشنایی با:

- ویژگی‌های هنر مفرغ لرستان
- ویژگی‌های هنر ایران باستان (هخامنشی، اشکانی، ساسانی)
- ویژگی‌های هنر سلجوقی و نمونه‌های شاخص آن
- ویژگی‌های هنر ایلخانی و تیموری
- ویژگی‌های هنر صفوی تا معاصر

فصل اول

آشنایی با ویژگی‌های مفرغ لرستان

هدف کلی

آشنایی با مفرغ و تاریخچه و ویژگی‌های آن

هدف‌های یادگیری

در پایان این فصل از دانشجو انتظار می‌رود:

۱. تاریخ و زمانی که مفرغ لرستان در آن دوره کار شده‌است را بیان نماید.
 ۲. دلیل تفاوت در تاریخ‌گذاری مفرغ لرستان را بیان کند.
 ۳. تقسیم‌بندی مفرغ لرستان را از لحاظ تجسمی شرح دهد.
 ۴. روش ساخت مفرغ‌های لرستان را شرح دهد.
 ۵. نماد خدای سروش، مهر و میترا را بیان کند.
 ۶. از بین مفرغ‌های آیینی مربوط به اسب، دهنی و زیر سری را شرح دهد.
 ۷. ابزارهای تزیینی و انواع آن را بداند.
 ۸. در میان ابزارهای تزیینی انواع سرسنجاق را شرح دهد.
 ۹. ابزارهای کاربردی را در مفرغ لرستان بیان کند.
- با توجه به اهمیت جایگاه مکتب و معرفی هنرهای وابسته به فلزکاری قبل از پرداختن به تاریخچه فلزکاری و مکاتب آن به تعریف موارد مذکور می‌پردازیم:

۱-۱ تعریف مکتب

اصطلاح مکتب درباره گروهی از نویسندگان و هنرمندان به کار می‌رود که تحت تأثیر امری به هم نزدیک شده‌اند و عموماً بر چارچوب‌هایی که اثرشان باید بر آن اساس بنیان

گیرد توافق دارند. راجهی سهگال^۱، مکتب را گروهی از هنرمندان می‌داند که اصولی مشترک و سبکی واحد دارند (معین‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۳۸).

۱-۲ هنرها و صنایع وابسته به فلزکاری

- **میناکاری:** مینا ماده‌ای زجاجی است مرکب از اکسیدهای فلزی که با برخی املاح زودگداز معین مخلوط می‌شود و بر اثر گرما به رنگ‌های دلخواه درمی‌آید. هنر میناکاری به روش‌های مینای خانه‌بندی، مینای حکاکی، نقاشی و... متداول است (سیدصدر، ۱۳۹۰: ۴۱۸).

- **چلنگری (آهنگری سنتی):** یکی از صنایع‌دستی ایران «چلنگری» نام دارد. در قدیم هنرمندان این رشته در شهرها و روستاها به ساخت محصولات نظیر داس، چکش، میخ طویله، دهان‌بند گاو و اسب مشغول بودند. در دوران معاصر از آنجا که دامداری و کشاورزی، صنعتی یا نیمه‌صنعتی گردیده است، این هنرمندان به ساخت محصولات تزئینی- کاربردی مانند پایه گلدان، حفاظ پنجره و... مشغول می‌باشند. اساس کار آن‌ها همانند چاقوگری و زمودگری، همان تکنیک حرارت‌دادن فلزات به‌وسیله کوره آهنگری و دمیدن و کوفتن و اتصالات پایدار، جهت حصول شکل نهایی است. چلنگری نام قدیم آهنگری هنری می‌باشد که امروزه به نام فرفورژه معروف شده‌است. (سید صدر، ۱۳۸۶: ۱۲۳).

- **چاقوسازی:** یکی از صنایع‌دستی سنتی و زیبای ایران چاقوسازی نام دارد که صنعتی دیرینه و دارای سابقه‌ای کهن در ایران است. بهترین سلاح‌ها توسط این هنرمندان ساخته می‌شده‌است.

- **طلاکوبی روی فولاد:** کوبیدن مفتول (از جنس طلا، نقره، مس، برنج و...) بر روی سطح اشیاء فلزی برای ایجاد نقوش، خطوط و آرایه‌ها را کوفتگری گویند (ذریه زهرا و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۵۱).

- **فیروزه‌کوبی:** یکی از صنایع‌دستی سنتی و زیبای ایران «فیروزه‌کوبی» نام دارد، و آن عبارت است از وسایل و یا ظروف ساخته‌شده از جنس (زیرساخت) مس، نقره، برنج و

آشنایی با ویژگی‌های مفرغ لرستان ۳

یا برنز که قطعات ریز فیروزه بر قسمت‌هایی از سطح آن به شکل موزاییک‌کاری در کنار هم نشانده شده‌باشند. فیروزه‌کوبی، سابقاً، در مشهد^۱ و بر روی زیورآلاتی مانند گوشواره، دستبند، گل‌سینه و... انجام می‌شد، سپس توسط صنعتگری به نام حاج داداش به اصفهان برده شد (سید صدر، ۱۳۸۶: ۲۸۶).

- **ملیله‌سازی:** یکی از برجسته‌ترین صنعت فلزی ایران، به دلیل ظرافت‌هایی که در آن دیده می‌شود ملیله‌سازی است. به نقل از لغت‌نامه دکتر معین، ملیله به رشته باریک نقره‌ای یا طلائی که داخل آن مجوف باشد و با آن روی پارچه نقش و نگار ایجاد کنند. اگر تار نقره‌ای و طلائی باریک باشد چنانکه در سوراخ سوزن فرو رود «گلابتون» است و اگر پهن باشد «نقره» و اگر میان خالی باشد «ملیله» است. در هنر ملیله‌کاری به دو رشته نقره تاییده، ملیله می‌گویند. که در ابتدا دو مفتول نازک نقره‌ای را به هم تاییده و سپس آن را تخت کرده و استفاده می‌کنند (اربابی، ایمانی، ۱۳۹۲: ۹۶).

۱-۳ تاریخچه فلزکاری قبل از مفرغ‌های لرستان

استفاده از فلز در خاورمیانه و خاور نزدیک به حدود چند هزار سال پیش از میلاد بازمی‌گردد. پیش از کشف فلز، در دوران نوسنگی، انسان از ترکیبات متفاوت فلزات که با رنگ‌های گوناگون در طبیعت موجود بود برای آراستن خود در جشن‌ها، مراسم مذهبی و جنگ‌ها یا نقاشی دیوار غارها استفاده می‌کرد (مجیدزاده، ۱۳۷۱: ۲۰۱). براساس مدارک موجود چنین به نظر می‌رسد که مس اولین فلزی بود که در فلزکاری مورد استفاده قرار گرفت. شاید بتوان گفت که مرحله شناخت و استفاده از مس، به دلیل اهمیتش در گذشته و حال یکی از مهم‌ترین مرحله پیشرفت و تحول فناوری بشری است. وجود کانی‌های مس در نقاط محدودی از جهان باعث رونق تجارت بین این مرکز با نقاط مصرف‌کننده شد. آمدورفت بین این مراکز به اختلاط بیشتر فرهنگی منجر شد. آغاز معدن‌کاوی مس را می‌توان استخراج مس از سنگ معدن مس چکشی دانست. این نوع سنگ‌های معدنی در طبیعت به صورت گوی‌هایی یافت می‌شود که وزن آن‌ها از چند گرم تا چند کیلوگرم متفاوت است. این نوع مس در طبیعت کم و نسبت درصد مس آن در مقایسه با دیگر انواع ترکیبات معدنی مسی دارای خلوص بیشتری است (همان: ۲۰۵). کهن‌ترین اشیاء به دست آمده از مس، اشیاء ساده‌ای هستند که با روش چکش‌کاری شکل

۱. توسط یوسف حکیمیان ابداع گردید.

گرفته‌اند. قدیمی‌ترین نمونه شیء مسی در ایران در فاصله بین هزاره هفتم تا ششم ق. م. از تپه علی، تپه سیلک و زاغه به‌دست آمده است (لک‌پور، ۱۳۷۵: ۷). به‌دلیل فراوانی معدن مس در نقاط مختلف ایران از جمله کرمان، خراسان، زابلستان، آذربایجان و... ساکنین ایران به سهولت توانستند این فلز را در اختیار داشته باشند (آلن^۱، ۱۳۷۹: ۲۲). به‌تدریج و پس از کسب تجربه، مراحل مختلف ذوب مس کشف شد. یعنی بشر با توانایی کنترل آتش و با ذوب سنگ‌های معدنی حاوی اکسید مس و کربنات‌های مس توانست به مقدار بیشتری از مس دست یابد و با استفاده از قالب برای ساختن ابزار و ادوات موردنیاز زندگی از آن استفاده کند. در دوره مس نقش پرنده را می‌توان در قدیمی‌ترین دست‌ساخته بشر از مس ریختگی، سنجاق‌های زینتی، مهره‌ها و... دید که از نمونه این حجم‌ها می‌توان گفت از حدود ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد استفاده از آلیاژ مفرغ در خاورمیانه عمومیت یافت. اولین نمونه‌ها در حدود ۳۰۰۰ سال پیش از میلاد در گورستان سلاطین اور به‌دست آمده است (لک‌پور، ۱۳۷۵: ۸).

۴-۱ تاریخچه مفرغ‌های لرستان

سنواتی که دانشمندان مختلف به اشیایی نسبت می‌دهند که آن‌ها را از لرها می‌دانند به همان اندازه متفاوت است که فرضیات آن‌ها درباره اصل و منشأ این قوم، زیرا تخمین‌های آن‌ها درباره سنوات از حدود ۲۶۰۰ پیش از میلاد تا ۷۰۰ میلادی فاصله دارد.

نظریات معتبر در زمینه تاریخ‌گذاری بر مفرغ‌های لرستان به شرح زیر است:

رومن. گیرشمن ^۲	از ۸۰۰ الی ۶۰۰ پیش از میلاد
آندره. گدار ^۳	از ۱۱۵۰ الی ۷۰۰ پیش از میلاد
لویی واندنبرگ ^۴	از ۱۲۰۰ تا ۷۵۰ پیش از میلاد
ارنست امیل. هرتسفلد ^۵	از ۱۴۰۰ الی ۱۱۰۰ پیش از میلاد
آرتور آپهم – پوپ ^۱	از ۱۴۰۰ الی ۱۱۰۰ پیش از میلاد

1. Allan

۲. «رومن گیرشمن اکتبر ۱۸۹۵ – سپتامبر ۱۹۷۹، (Roman Ghirshman) باستان‌شناس فرانسوی بود.

۳. آندره گدار به فرانسوی (André Godard) (زاده سال ۱۸۸۱ میلادی، درگذشته ۱۹۶۵ میلادی)، معمار و باستان‌شناس فرانسوی بود.

۴. باستان‌شناس بلژیکی لویی واندنبرگ که گور دختر را در سال ۱۳۳۹ خورشیدی کشف کرد.

۵. ارنست امیل هرتسفلد به انگلیسی (Ernst Emil Herzfeld) (متولد ۲۳ ژوئیه ۱۸۷۹. درگذشت ۲۰ ژانویه ۱۹۴۸)، باستان‌شناس و ایران‌شناس آلمانی است که در سال‌های ۱۹۲۳ تا ۱۹۲۵ بخش‌هایی از پاسارگاد و تخت جمشید را برای نخستین بار مورد کاوش قرار داد.

آشنایی با ویژگی‌های مفرغ لرستان ۵

همان‌طور که اشاره شد عقاید محققان باستان‌شناس در مورد ملت‌هایی که این مفرغ‌ها را ساخته‌اند و همچنین مبنای پیدایش آن‌ها متفاوت است. به عقیده آندره گدار اقوام کاسی‌ها^۲ که ساکن رشته‌کوه‌های زاگرس بودند و پس از بازگشت‌شان از تصرف بابل (۱۶۵۰-۱۱۵۰ پیش از میلاد) این مفرغ‌ها را ساخته‌اند (مرادی، ۱۳۸۳: ۲۳). اما عقیده رومن گیرشمن مخالف عقیده فوق است. او مفرغ‌های لرستان را به سیمیری‌ها^۳ نسبت می‌دهد. می‌توان دلیل اختلاف و دشواری تأیید تاریخ دقیق ساخت مفرغ‌های لرستان را در دو نکته جست‌وجو کرد:

– بسیاری از اشیاء مکشوفه لرستان از طریق حفاری‌های غیرقانونی به‌دست آمده و از بازارهای عتیقه‌فروشی جمع گردیده است.

– گوناگونی انواع مفرغ‌ها باعث ایجاد مشکلاتی در تاریخ‌گذاری اشیاء می‌شود (علی‌اکبر علائی، ۱۳۴۲: ۴۶).

۵-۱ نقش و اهمیت مفرغ‌های لرستان

هنر مفرغ‌کاری از لحاظ ارائه مضامین متمایزی که در این بخش از قاره آسیا ایجاد گشته است، بی‌نظیر بوده و احتمالاً معروف‌ترین ساخته دست صنعتگران ایران باستان است. این هنر موضوعات جدیدی را با مفاهیم تازه‌ای که ارتباط با عقاید مذهبی، اساطیری و حتی گنجینه‌های حماسی قوم جدیدی قرار داشته پیش‌رو می‌نهد. ظهور و بروز هنر ایرانی در فلات با قدرت تمام در آثار مفرغ‌کاران لرستان جلوه یافته است (گیرشمن، ۱۳۴۶: ۲۵).

کل شمایل‌نگاری غنی اشیاء مفرغی لرستان (این دنیای موجودات پیچیده و درگیری‌های آن‌ها) عقایدی را بازتاب می‌دهد که در آن می‌توان نمادگرایی تدفینی و آثاری از اساطیر قومی را مشاهده کرد. هنر لرستان نوعی انفجار هنری و نوعی شکوفایی ناگهانی ابزار بیان و سلطه‌گری فن و فن بود که در آن نمی‌توان هیچ نوع

۱. آرتور آپهم پوپ به انگلیسی (Arthur Upham Pope) (زاده ۱۲۵۹ رودآیلند. درگذشته ۱۳۴۸ شیراز) مورخ شهیر آمریکایی آثار هنری ایران. یکی از بنیان‌گذاران مدرسه و مؤسسه مطالعات آسیایی بود و مدت ۲۴ سال آن را هدایت نمود. پوپ از بزرگ‌ترین محققانی بوده که فرهنگ و معماری ایران را به جهانیان معرفی کرد.

۲. کاسی‌ها در حدود ۲۲۰۰ قبل از میلاد مسیح از کوه‌های زاگرس به‌سوی جلگه‌های بین‌النهرین سرازیر شدند. ساکنان آن نواحی را به زیرسلطه خود درآوردند و تا قرن دوازدهم قبل از میلاد در آن ناحیه حکومت می‌کردند (احسانی، ۱۳۸۶: ۱۹).

۳. «گیرشمن» کیمریان را از اقوام ایرانی‌الاصل می‌داند که همراه سکاها به آسیای صغیر، سوریه و فلسطین پیشروی کردند. (گیرشمن، ۱۳۵۵: ۹۷) درباره‌ی اصل و نسب کیمیری‌ها ادعا شده است که لرهای امروزی ایران درواقع همان کیمیری‌ها هستند (بهزادی، ۱۳۸۶: ۲۷۵) نام رود «سیمره» واقع در غرب و جنوب غربی لرستان امروزی اشاره به نام کیمیری‌ها یا سیمیری‌ها دارد (سهرابی، ۱۳۷۶: ۴۶).

فرایند تکاملی طولانی را کشف کرد. این هنر تحول سبکی را که حاکی از یک سلسله ادوار خلاقه باشد، نشان نمی‌دهد. تردیدی نیست که محرکه و انگیزه آن از بیرون رخنه کرده است. این هنر به دوره‌ای تعلق دارد که آگاهی مذهبی با بیداری آگاهی ملی پیوند خورده و ایرانیان سده‌های هفتم و هشتم قبل از میلاد را به طرف تشکیل نخستین سلطنت مادها سوق داده است (همان، ۱۳۴۶: ۳۳-۳۴).

۱-۶ تقسیم‌بندی تجسمی مفرغ‌های لرستان

آثار لرستان را با توجه به ارزش بصری می‌توان این‌گونه تقسیم‌بندی کرد:

- توت‌ها
- سمبل‌های حیوانی (سر میل درفش)
- سرسنجاق‌ها
- مفرغ‌های آیینی مربوط به اسب
- ابزار تزئینی
- ابزارها و اشیاء آیینی
- ابزارها و اشیاء کاربردی (مرادی، ۱۳۸۴: ۴۳).

۱-۷ خصوصیات ظاهری، زیباشناسانه و کاربردی

بنا به نظر آندره گدار، بهترین نمونه طلسم یا توت، مربوط به داستان‌های مذهبی بین‌النهرین یعنی قهرمانی که با دو حیوان در ستیز است (گیلگمش) می‌باشد. این توت به صورت انسانی است که دو صورت روی یک سر دارد و فقط نیم‌تنه بالای او مجسم شده و با دست‌هایش که در دو طرف گسترده شده دو حیوان را از گلو گرفته است و خفه می‌کند و کمربندی که این انسان بر کمر دارد به دو خروس منتهی می‌شود (گدار، ۱۳۴۵: ۴۵). اما گیرشمن این نظر را نمی‌پذیرد و اعتقاد دارد که این توت‌ها مظهر خدای عدالت موسوم به «سروش» است که چند سر دارد و داشتن چند سر که هرکدام دو صورت، یکی از مقابل و یکی از عقب دارند، باعث گردیده است که تعداد زیادی چشم‌های برجسته و گوش‌های قوی به این توت‌ها داده‌اند و این مطالب ما را به یاد خدای مهر (میترا) می‌اندازد که اوستا درباره او گفته است، «هزار گوش و ده هزار چشم دارد.» (گیرشمن، ۱۳۴۶: ۴۴) (تصاویر ۱-۱ و ۱-۲).

تصویر ۱-۱. لرستان، توتم، ریخته‌گی، رب‌النوع سروش، قرن ۸ تا ۷ ق. م، ارتفاع ۱۸ سانتی‌متر، موزه بروکسل (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷)

تصویر ۲-۱. توتم، قرن ۷ تا ۸ ق. م، مجموعه خصوصی، پاریس (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷)

دسته دیگر توتم‌ها از اشیاء، مجسمه‌های کوچکی می‌توان نام برد که از برنز هستند و بر پایه گلدان مانند قرار گرفته‌اند، در این مجسمه‌ها معمولاً نقش انسانی در مرکز قرار می‌گیرد یا به صورت تنها، (تصویر ۳-۱) این نوع آثار همزیستی عجیبی بین انسان و حیوان را در تجسم نشان می‌دهد، انسان‌هایی که دست‌ها و شانه‌هایشان، دست‌ها و بدن حیوان نیز هست و با تجسمی تخیل‌گون به هم مرتبط می‌شوند، (تصویر ۴-۱).

تصویر ۱-۳. طلسم‌های مفرغی، بلندا ۹ سانتی‌متر، هزاره اول ق. م. قبلاً در تملک استورا (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷)

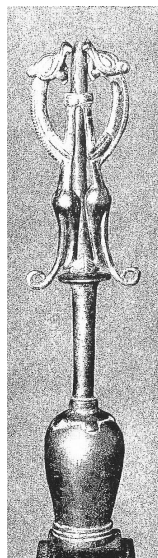
تصویر ۱-۴. طلسم‌های مفرغی، بلندا ۹ سانتی‌متر، هزاره اول ق. م. قبلاً در تملک استورا (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷)

خاص‌ترین آثار به‌دست آمده از لرستان، به‌صورت سمبل‌های حیوانی مجسم شده‌اند. انتزاع حیوانات در تناسبات غریب و اغراق‌آمیز چنان خارق‌العاده انجام گرفته است که با قدرت می‌توان گفت از آثار مدرن امروزی پا فراتر نهاده است و حیواناتی نظیر شیر در آن به تعداد زیاد استفاده شده‌است و نیز بز و استثنائاً اسب که به‌صورت محدودی استفاده گردیده است.

سمبل شیر شاید بهترین این مجموعه باشد، شیرهای دوتایی که بر روی دو پا ایستاده‌اند و به‌صورت قرینه روبه‌روی هم قرار گرفته‌اند و دست‌ها را به هم داده‌اند، نمادی از قدرت و صلابت این اقوام می‌باشد (تصویر ۱-۵).

در هر صورت در تحلیل سمبل‌های حیوانی هنر لرستان می‌توان گفت حفظ ساختار از اهمیت زیادی برخوردار بوده است، زیرا حتی درجایی که شکل حیوانات تغییر کرده‌اند اما ساختار اصلی، حفظ شده‌است و این مسئله بسیار عجیب می‌باشد که با حفظ فرم اصلی حیواناتی نظیر شیر، بز، قوچ و اسب با این ساختار شکل گرفته‌اند.

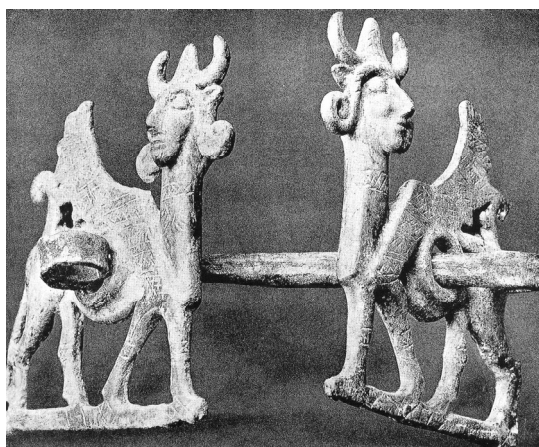
اهمیت اسب و پرورش آن در میان کاسی‌ها آن‌قدر زیاد بوده است که روی اغلب اشیاء نقش اسب حکاکی شده‌است و مقدار زیادی از آنچه به‌دست آمده عبارت است از تجهیزات و یراق و دهنه اسب (قاسمی، ۱۳۷۵: ۱۱).

تصویر ۱-۵. طلسم‌های مفرغی، لرستان، هزاره اول پیش از میلاد، پایه مجموعه خانم کریستین هولمز، بلندا ۲۵/۴ سانتی‌متر (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷)

اسب در فرهنگ لرستان جایگاه بسیار مهمی دارد و مردمان کهن لرستان پرورش‌دهندگان اسب محسوب می‌شده‌اند که به این طریق با اقوام هم‌جوار خود، بخصوص آشور و بابل دادوستد داشتند. اما آیین‌های مربوط به اسب ریشه‌های کهن‌تر از لرستان دارد و شاید با اقوام شمالی به‌خصوص سکاهای مرتبط باشد که به همراه مرده‌ها اسب را نیز با او دفن می‌کردند. ساکنان لرستان، اسب را با مرده‌های خود دفن نمی‌کردند ولی به جای اسب، نشانه‌ای از آن یعنی لگام اسب را از مفرغ می‌ساختند و زیر سر مرده قرار می‌دادند. به همین دلیل دهقانانی که اکنون آن لگام‌ها را در قبر پیدا می‌کنند، آن را «زیر سری» می‌نامند و با قرار دادن این لگام‌ها زیر سر مردگان، ورود روح آن‌ها را به دنیای جاودانی تأمین می‌کردند و به این طریق دیگر احتیاجی به تدفین اسب نبود (گیرشمن، ۱۳۴۶: ۶۰).

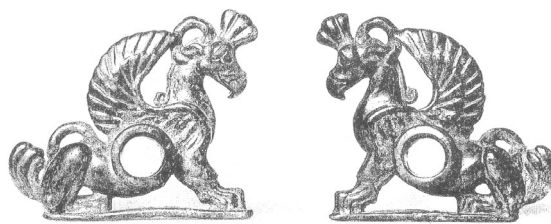
از دیگر آثار مربوط به مفرغ‌های آیینی مربوط به اسب، دهنه اسب می‌باشد. کهن‌ترین دهنی، نوعی که دارای لبه‌های سنگین چانه است، بسیار جدیدتر از حلقه‌های لگام، و متعلق به عصر آهن است. پیش از کشف آثار مفرغی لرستان تنها یک دهنی مفرغی از آسیای جنوبی، شامل ایران، شناخته شده بود، اما تعداد عظیمی از لرستان کشف شد که بهترین دلیل ممکن برای این است که کار مردم آن ناحیه پرورش و تربیت اسب بوده است. انواع دهنی شکسته، پیوسته و آنهایی که میله دهنی راست دارند در لرستان یافت شده است (پوپ، ۱۳۸۵: ۳۲۳) (تصاویر ۱-۶، ۱-۷ و ۱-۸).

تصویر ۱-۶. دهن‌گیر اسب با گونه‌بندهایی به شکل ابوالهول، به طول ۱۲/۲ سانتی‌متر (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷)

تصویر ۱-۷. تیغه دهنه، مفرغ ریختگی، لرستان، هزار تا نهصد قبل از میلاد، عرض ۱۳ سانتی‌متر، (پوپ، ۱۳۸۰: ۴۲)

تصویر ۱-۸. گونه‌بندهای مفرغی برای دهن‌گیر اسب به شکل شیر دال، به طول ۸/۴ سانتی‌متر، اشمولین، ۱۹۵۱ (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷)

بانوان کاسی‌ها به زینت و آرایش علاقه زیادی داشته‌اند. در مقابر لرستان گوشواره‌ها و انگشترهای متعدد مفرغی و سنجاق‌های کوچکی که برای زینت به‌کار می‌رفته است به مقدار فراوان کشف شده‌است.

می‌توان تزیینات آن‌ها را این‌گونه تقسیم‌بندی کرد:

- «ترک»، یک نوع گردنبندی است که از دو میله‌ای که به شکل مارپیچ به‌هم تابیده‌شده، تشکیل شده‌است.
- دستبندهای پهن یا باریک
- گوشواره‌های خیلی ساده به شکل دانه‌های تسبیح
- مهره‌های گردنبند از جنس برنز، سنگ و شیشه
- سنجاق‌قفل‌ی برنزی که تیغه آن به شکل دست انسان است.
- انگشتر برنزی و استخوانی